

Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття

Володимир Горбатенко,
доктор політичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права
ім. В. Корецького НАН України

Поняття „постмодерн” (або „постмодернізм”), що позначає сучасний цивілізаційний злам, „не стільки виявляється новою історичною епохою, скільки часом інтенсивного прояву суспільних та природних проблем нової якості” [1]. Стосовно цього феномена упродовж кількох останніх десятиліть у науковому світі точаться постійні дискусії.

Уперше поняття „постмодерн” вжив 1917 року Р. Панвіц у книзі „Криза європейської культури”. У ній йшлося про нову людину, покликану подолати занепад. Хоча цей образ і перегукується з поширеним сьогодні поняттям „постмодерна людина”, російський філософ А. Гулига висловив думку, що це був „лише парафраз ніцшеанської ідеї „надлюдини” [2], а німецький дослідник постмодернізму В. Вельш вважає його тодішнє вживання „передчасним”, бо тоді ще не існувало адекватного цьому феномену соціального прояву.

Наближеного до сучасного розуміння термін набув у А. Тойнбі, який 1946 року визначив постмодернізм як якісно новий етап розвитку західноєвропейської культури. Цей період, що розпочався наприкінці XIX століття, ознаменувався, на думку вченого, „переходом від політики, що ґрунтується на мисленні в категоріях національних держав, до політики, що враховує глобальний характер міжнародних відносин” [3]. Дещо пізніше, в 1960-і роки, коли висловлена А. Тойнбі думка матеріалізувалась у суспільно-політичній реальності і виникли нові явища, які раніше передбачити було просто неможливо, поняття „постмодерн” набуло в дослідженнях американських соціологів і критиків значення більш-менш адекватного якісним характеристикам соціально-культурного часу. Відтоді з’явилась значна література з проблем постмодернізму, а разом з нею і стійкі характеристики цього явища.

Виходячи з досвіду осмислення постмодерну в новітній літературі, можна запропонувати його узагальнене визначення. Під постмодерном сьогодні розуміють:

1) нову тенденцію в культурному самоусвідомленні розвинених західних суспільств, яку сучасний французький філософ Ж.-Ф. Ліотар характеризує як „недовіру стосовно метаоповідей”, вихід з обігу „метанаративного механізму легітимації” попередньої епохи, котрий тримався на зверненнях у майбутнє „великих завданнях” людства — ідеях прогресу, послідовного розвитку свободи, емансипації особистості, великої мети і великого героя, універсальності знань, індустріально-технічного розвитку, звільнення людства від тягара буденної праці [4];

2) глобальний стан цивілізації трьох останніх десятиліть ХХ століття, в умовах якого не тільки зникає визначеність, але й з’являється „безкінечна кількість невизначеностей”, які змушують зрозуміти, що „маємо справу не з „новим світовим порядком”, а з неспокійною, надломленою планетою” [5];

3) новий напрям у соціальній теорії, який ставить за мету пояснити вищезазначені явища і процеси, „стимулює розробку багатомірних уявлень про пріоритети, цілі й завдання людства, ініціює виникнення поліваріантних способів, засобів, стратегій їх здійснення” [6].

Зазначене поняття, поряд з іншим, застосовується з кінця 1960-х років для характеристики новацій у соціально-політичній сфері, основою яких постає так звана „ситуація постмодерну”. За цієї ситуації, з одного боку, виникають умови, в яких предмет повстає проти людського впливу, відповідаючи на нього протидією, а порядок речей прагне „помститися” за спроби його перетворення, прирікаючи, таким чином, на поразку будь-які глобальні модернізаторські проекти [7]. І, з іншого боку, теорія постмодернізму постає „логічним продовженням класичної концепції модернізації в умовах технологічної революції і переходу до технотронного (інформаційного) суспільства на Заході” [8].

Ситуація постмодерну орієнтує на подолання етики антропоцентризму з його ставленням до навколишнього світу як до засобу самоутвердження в ньому людини-хазяїна, абсолютного володаря та повелителя. За нових обставин, як вважає сучасний російський філософ Л. Карасьов, стає зрозуміло, що загадка людини полягає не в тому, в який бік вона змінюється, а в тому, що вона взагалі не змінюється. І саме внаслідок цієї незмінності загальний стан світу постійно погіршується. Водночас постмодернізм, на думку вченого, дає сучасній людині шанс облишити Універсум і, нарешті, знайти спокій для себе, інтуїтивно орієнтуючись у подальшому на „ієрархію допустимого” як на найменше зло: „На що піде зрубане дерево: на будівництво храму чи на побудову шибениці? Ієрархія допустимого пояснить різницю миттєво, хоча загубленого дерева буде жаль в обох випадках” [9]. Саме в цьому полягає морально-духовний вимір

постмодерної ситуації і постмодерного світосприйняття.

Осмислення поняття „постмодерн” перебуває у стані постійного розвитку. Концепцій, які намагаються його пояснити, на сьогодні в країнах Заходу існує майже стільки, скільки там є університетів і професорів-гуманітаріїв. Причому відмова від цінностей модерну з’являється, на думку М. Хайдеггера, одного з теоретиків постмодернізму, не від бажання сліпої руйнації і не від суєтного прагнення до оновлення, а від необхідності надати світові такого смислу, який не принижує його до ролі прохідного двору в певну потойбічність [10].

Характер різниці між епохами модерну і постмодерну сьогодні вже недостатньо розглядати на рівні нюансів, котрі цікавлять лише вузьке коло фахівців з езотеричних знань. На думку О. Панаріна, ці зміни є такими, що „декотрі з попередніх форм соціального і політичного життя стають просто неможливими”, а люди, які вивчають ці процеси (постмодерністи) — „це люди рубезу культурних формацій, яким дано порівняти попередній і новий дух” [11].

На думку У. Еко, постмодернізм – не фіксоване хронологічно явище, а певний духовний стан, властивий представникам різних епох: „У кожній епохи є власний постмодернізм”. Однак, за словами Д. Затонського, „попередні „постмодернізми” ще жодного разу не відвойовували собі тієї рідкісної глобальності, яка відрізняє сьогоднішній, – можна б сказати, „істинний” постмодернізм, і, отже, не володіли його ледве не „хімічною” чистотою”. Остання якраз і дозволила розпізнати феномен, який існує здавна, завжди, але „у вигляді неявного, а тому від уваги спостерігача щораз вислизаючому” [12].

Як зазначає Г. Померанц, відвертаючись від пафосу модернізму, людина в умовах постмодернізму потрапляє в лабеті апатії, ослаблення волі. Апатія кілька разів вела цивілізацію до межі загибелі, сьогодні ж вона загрожує смертю. Модерністське і постмодерністське, вважає Д. Затонський, „це, в принципі, системи антагоністичні і водночас взаємодіючі, навіть певною мірою взаємозалежні”. Жодну з них не можна визнати кращою, досконалішою, оскільки „обидві вони недосконалі з причини всезагальної недосконалості як самого буття, так і наших про нього уявлень”. Відтак ледве не кожному з нас на якомусь етапі хочеться „поставити на „модернізм”, тому що „постмодернізм” є ж бо щось „декадентське”: він безпосередньо пов’язаний з крахом надій, з болісною втратою ґрунту під ногами, з втратою орієнтирів і видимих цілей”. Отже, сенс постмодернізму, на думку Д. Затонського, полягає в забезпеченні „ідеологічного відкату історії”: „Саме постмодерністський „стан передишки”, треба думати, десятки, а, може, й сотні раз уберігав і, сподіваюсь, ще вберігатиме людство від самознищення, яке неодмінно вже б сталося, якби люди завжди перебували у стані засліпленої модерністської активності” [13].

В сучасних умовах постмодерністської реальності стає практично неможливим для втілення прагнення представників влади створити цілісну уніфіковану систему управління суспільними процесами, оскільки влада поступово втрачає попередню соціокультурну базу — людей, готових іти на будь-які жертви заради втілення волі, що виходить з єдиного центру. В епоху постмодернізму неможливими стають стандартизація, масовізація суспільства (на зразок описаного Х. Ортегою-і-Гассетом). Суспільство нової доби стає поліваріантним, у ньому панують не догми, а дискурс, на зміну очікуванню й надії людини поступово приходять прагматичний розрахунок і віра.

Вважати постмодерністську реальність порівняно з модерністською більш прогресивною, однозначно позитивною було б великою помилкою. Вона просто інша. Разом з позитивними явищами їй притаманні і негативні, що, в основному, пов'язано з відставанням значної частини суспільства від заданої цією епохою динаміки. Постмодерністська суспільно-політична реальність разом з негативними відкидає й такі, притаманні попереднім часам, феномени, як усталена ціннісна орієнтація (політичного лідера, еліти, влади), прагнення досягти кінцевої мети політики.

Політичній діяльності постмодерністського типу властиві фрагментарність, гра в гуманізм, активність чи лояльність. За цих умов політика перетворюється на різновид підприємництва, де провокуються події, конфлікти, створюються штучні іміджі лідерів, набуває самодостатнього характеру політична реклама. Розглядаючи постмодерн з різних кутів зору, варто погодитися з В. Пантіним, що чим далі світ рухатиметься до постмодерну, „тим необхіднішим для виживання людства буде подолання антагонізму між полярними, але однаково необхідними тенденціями соціального розвитку — між лібералізмом і соціалізмом, західництвом і ґрунтовництвом, сучасністю і традиційністю, соціальним прогресом і збереженням культури, збереженням природи” [14].

В умовах домінування постмодерну значних трансформацій зазнає і правова реальність, яка справляє сутнісний вплив на політичну сферу. Остання продукує в сучасних умовах такі явища, як динамізм, мінливість, брак рівноваги, залежність від суб'єктивного сприйняття. Можливість адекватно уявити сучасну правову реальність дають новітні течії, що реалізують себе у філософії права – феноменологія, герменевтика, антропологія і синергетика. Отже, „ознаки держави-нації і права як міри свободи формально рівних індивідів, що впливають з конститутивних основ епохи модерну, пов'язаних переважно з обмінним типом суспільних зв'язків, невідворотно змінюються в ситуації постмодерну, як змінюється і тип праворозуміння” [15].

З феноменологічного погляду, право в умовах постмодерну починає розглядатися як притаманне кожному індивідові почуття справедливості, як рівнозначне втілення об'єктивної і суб'єктивної реальності. В

герменевтиці право інтерпретується, зокрема, як визнання і повага особистості іншого, визнання за кожним формальної рівності. Сучасна антропологія виходить із соціокультурної обумовленості природи людини (правового статусу особистості) і, відповідно, визнання багатоманітності культур і правових систем сучасності. Синергетика, як інтегративна доктрина, включає у свою проблематику питання нормативного регулювання поведінки людей і справляє вплив на онтологію та методологію юриспруденції. Щодо останнього російський правознавець І. Честнов зазначає: „Очевидно, що така методологія надзвичайно перспективна для аналізу правової реальності, зокрема, у виявленні механізмів еволюції права, його службової ролі по відношенню до суспільства тощо. Однак ці плідні ідеї потребують не тільки конкретизації емпіричним юридичним матеріалом, а й формування теорії „середнього рівня”, що забезпечує їх адаптацію відповідно до специфіки правової реальності” [16].

Виходячи з вищезазначеного і спираючись на досягнення сучасної політичної теорії, можна припустити, що за умов зміни епох, ціннісної основи цивілізаційного розвитку об'єктивні підстави має поєднання процесу модернізації суспільства з процесом постмодернізації. Заслуга постмодерністів полягає в тому, що вони „сконструювали такий політичний барометр, який дозволяє нам, хто не помічає свого заглиблення у нове середовище, зафіксувати суттєву зміну „атмосферного” тиску” [17]. Така фіксація може серйозно вплинути на запобігання різних дисонансів, забезпечить адекватні дії і реакції усіх суб'єктів політики.

Перш ніж розглянути ознаки спонтанного чи запропоновані елементи цілеспрямованого переходу до постмодернізації, необхідно дати основні характеристики власне науковій категорії „постмодернізація”, яка поступово викристалізовується із сукупності різних ідей дискурсивного осмислення „постмодерну” і характеризує процесуальний бік розвитку постмодерного суспільства.

„Постмодернізація” у політологічному плані може бути визначена як сучасна, досконаліша форма модернізації, що передбачає перехід від традиційного чи сучасного суспільства до постсучасного — спроможного забезпечити собі стабільність, життєздатність і розвиток на основі багатоаспектних підходів з максимальним використанням властивостей окремих індивідуумів, інституційно-інформаційного та соціального потенціалу, оптимального поєднання традиційних і сучасних цінностей, збереження особливостей і неповторності буття певного соціуму. Різниця між постмодернізацією і модернізацією полягає в переорієнтації її завдань з огляду на зміну суспільно-політичної ситуації в сучасному світі. Потребу в такій переорієнтації зумовлюють такі чинники:

- зростання ролі симуляцій дійсності у засобах масової інформації, дематеріалізація науки і техніки;

Постмодерн і трансформація
ціннісної основи людського буття

Володимир Горбатенко

- загострення екологічної проблеми і виникнення кризи ідеології економічного зростання, ідеї прогресу, утопічних сподівань на необмежене панування людини над природою;
- домінування тотального плюралізму, утвердження нігілізму й міфологізації дійсності в суспільно-політичній практиці;
- поява пост-утопічної антипрогресивної свідомості, здатної впливати на відновлення історичної природи людини та суспільства у своїх правах;
- зміщення акценту з економічних досягнень як найвищого пріоритету у бік утвердження якості життя, розвитку можливостей індивідуального самоствердження людини;
- зниження ступеня довіри суспільства до ієрархічних інститутів, бюрократизації й централізації;
- зниження значимості політичної, економічної влади й наукового авторитету;
- виникнення груп населення (переважно молоді) з новими формами поведінки, які означають відхилення від усталених традиційних норм;
- відхід значної частини населення від інструментальної раціональності і зростання прихильності до вищих цілей, духовних запитів;
- синтез наукових і релігійних знань у прагненні зберегти почуття єдності, порядку і гармонії людського буття;
- пошук нетрадиційних шляхів осмислення ролі економічних явищ у житті суспільства; тлумачення суспільного виробництва не лише як виробництва матеріальних благ, а й як комплексу можливостей самореалізації індивіда, що передбачає залучення до цього процесу фактично усіх сторін людського життя.

Таким чином, постмодернізація в теоретичному і практично-політичному сенсі тяжіє до культурно-духовного синтезу, який передбачає універсалізм іншого порядку, ніж попередній, часів становлення модернізаційної теорії. Цей універсалізм ґрунтується на прагненні до глибокого взаємопорозуміння сторін, пошуках нових суспільних цінностей, умінні досягати компромісу з принципових політичних питань тощо. І хоч важко не погодитися з Г. Померанцем, який вважає, що „легше вказати рухи, які розривають світ на частини, ніж те, що веде до духовного синтезу” [18], та все ж спробуємо розкрити глибинні позитивно-твірні ознаки цього поняття.

П. Козловськи, аналізуючи явище постмодерну, зокрема, відзначає, що постмодерн дозволяє „звільнитися від сталевих лежат філософії історії з її трьохступеневим членуванням: античність — середньовіччя — Новий час”. І якщо проблему Нового часу (Модерну — В. Г.) з його нетерпимістю до альтернатив „становило примирення того, що вже відбулося з майбутнім”, то постмодерну „необхідно набути нового синтезу по той бік протистояння раціоналізму та ірраціоналізму” [19].

Свідченням усвідомлення останнього представниками

постмодернізаційних теорій є поступове визнання того, що для соціального розвитку сучасного світу будь-яка пряmolінійність прозахідного спрямування є не просто неприйнятною, а навіть стає небезпечною. „Завдяки поширенню масової культури, – зазначає український дослідник А. Мартинов, – поступово порушується соціальний механізм взаєморозуміння між різними поколіннями всередині певних країн, які належать до окремих соціально-культурних типів. Наприклад, молодь, як свідчить іранський досвід, найбільш активно вестернізується. За цих обставин конфлікт поколінь як рушій соціально-історичного процесу має шанс стати внутрішнім конфліктом різних цивілізаційних цінностей” [20].

Така загроза поступово стає зрозумілою вітчизняним вченим і реформаторам, які, в свою чергу, поступово починають усвідомлювати не тільки безперспективність сліпого копіювання вчорашнього західництва з його тенденцією до руйнування традиційних цінностей, а й недалекоглядність вимог національної замкненості, що веде до автаркії. Однак вищезазначене — лиш наслідок переходу від модернізації до постмодернізації. Що ж постало причиною?

Причину поступової втрати потягу до глобальних модернізаційних стратегій, як вважає О. Панарін, слід шукати у політичній системі, котра є не лише сукупністю інститутів, а й полем певних очікувань, установок, ідентифікацій, які „забезпечують готовність до керівництва і підпорядкування”. На певному етапі суспільного розвитку політичне поле перестало випромінювати напругу, внаслідок чого виник перебіг у розвитку політичної системи, який і став „початком переходу від модернізаційної парадигми до постмодерністської” [21].

Погоджуючись в основному з думкою О. Панаріна, слід зазначити, що характерною особливістю трактування сутності постмодерного суспільства є втрата дослідниками відчуття його наперед визначеної цілісності, а так само і вживання щодо поняття „постмодернізація” терміна „парадигма” є, на нашу думку, не зовсім коректним з огляду на його семантичний зміст. Цей термін похідний від грецького *paradeigma* і перекладається як приклад, зразок. Подібне смислове наповнення є органічно чужим для процесу постмодернізації. Дослідження, здійснювані в аспекті виявлення парадигми, згладжують суперечності, тоді як консенсус — „це горизонт; він завжди недосяжний”. Окрім того, завжди з’являється хтось, щоб розладнати „розумний” порядок [22]. Тож постмодернізація, як явище до певної міри протилежне модернізації, тяжіє у семантичному відношенні до опозиційного парадигмі семантично-смислового терміна „синтагма”, похідного від грецького *syntagma* (буквально — разом вибудоване, поєднане).

У цьому випадку вдаємося до семантичного позначення феномена постмодернізації, аби усвідомити це явище таким, що в теоретичному плані характеризується багатоаспектністю підходів, а в практично-

соціальному — співіснуванням різнорідних елементів. Якщо парадигматика символізує собою одномірність, нетерпимість і абсолютизацію протилежностей, то синтагматика навпаки — дає змогу поєднати у свідомості множинність контрастних елементів і, відповідно, тлумачити постмодернізацію як безперервний процес творення нового світу, як цілісну мозаїку, в якій кожна частка (одиниця будь-якої складності, тьмяності чи яскравості, утвердження форми чи змісту) має самодостатнє і самоцінне значення. Висловлене підтверджує відомий знавець політичного характеру постмодернізму З. Бауман, який визначає останній як кінець безальтернативного „Суперпроекту”, що не визнає множинності і приписує рецепти того, як влаштувати людські справи раз і назавжди [23].

Утвердження постмодернізації пов'язане зі змінами, які відбувалися у світі в останній чверті ХХ століття, насамперед у передових західних країнах. Ці зміни пов'язані з переходом від суспільства індустріального типу з домінуючою в ньому цінністю інструментальної раціональності до постіндустріального, де домінуючими стають цінності постмодерну, котрі несуть із собою „низку різних соціетальних змін, від рівноправності жінок до демократичних політичних інститутів і занепаду державно-соціалістичних режимів” [24]. При цьому варто зазначити, що змінам піддається не саме суспільство як основа людського буття. Воно якраз залишається незмінним упродовж усього розвитку людської цивілізації. Зміни цивілізаційних періодів і циклів вирішальним чином впливають на основні характеристики людського життя. Завдання їхньої фіксації спрощується тим, що значна частина перехідного етапу суспільної трансформації від індустріального (модерного) до постіндустріального (постмодерного) суспільства вже прожита людством у високорозвинених західних країнах, які й подають приклади і стандарти людського співжиття в нових умовах.

Сучасне суспільство, трансформуючись, поступово перестає бути антиподом суспільства традиційного типу, прагне віднайти можливості для співіснування з останнім. З цим відходить у минуле стереотип: бути сучасним — отже бути Заходом. Існування універсальної моделі цивілізаційного розвитку заперечує, зокрема, відомий французький соціолог А. Турен, який зазначає, що нині не знайти доказів існування єдиної універсальної моделі людської цивілізації, втілення якої прагнули б усі країни, рухаючись до сучасного світу [25]. Що ж стосується стійкості зазначеного стереотипу на пострадянському соціально-політичному просторі, то він, швидше за все, тимчасово спровокований несподівано-масштабною вестернізацією, ейфорія щодо позитивних наслідків якої поступово минає.

Постмодерна реальність, яка розвинулась в якості домінанти у західному світі до певної міри поступово, в пострадянській реальності на

рівні індивідуальної свідомості набула ознак соціально-політичної невизначеності і навіть катастрофічності. Характеризуючи перспективи російської культури, Й. Бродський 1994 року зауважував, що Росія у найближчому майбутньому „вже не буде на передньому краї соціальних і культурних змін”, оскільки був втрачений унікальний шанс реалізації іманентного їй масового суспільства. Що ж стосується повернення до капіталізму, то останній – „це атомізація суспільства, особливо культурна атомізація”, а, отже, повернення слід розглядати як втрачену можливість поступального самобутнього розвитку. Розвиваючи свою думку, поет зазначає, що „ідея організації масового суспільства, соціалістична ідея, незважаючи на все наше презирство до цього слова, ніколи не помре”. Масове суспільство, до якого апелює Й. Бродський і яке є вірогідною перспективою людства, в майбутньому повинне було б характеризуватися „збереженням егалітарного відчуття, відчуття рівності”, а також браком „сьогоднішнього шкурницького себелюбства, в яке всі заглиблені”, неприпустимістю „грядущого Хама”, Звіра в людській подобі [26].

Подолання кризи ідентичності пострадянської людини, яка не тільки в Росії, а й в Україні все ще намагається знайти прихисток у віртуальному, неможливому для відтворення світі ідеалізованого масового суспільства, на думку українського філософа В. Горського, є надзвичайно складним, але не неможливим завданням, яке полягає в тому, щоб „прилучаючись до глобалізованого „ми” зберегти відчуття ідентичності власного „Я”. Отже, зауважує філософ, нам слід діяти, пам’ятаючи: „Не прагнути „злитися” з Європою, сховатися під затишною європейською парасолькою, а стверджувати власну європейськість, зберігаючи опозицію своєї неповторності, – ось те складне завдання, яке повинна вирішити українська культура на нинішньому етапі своєї трансформації” [27].

Перехід суспільства і, в широкому розумінні, людської цивілізації від цінностей модерну до постмодерну це, на думку російського вченого Ю. Яковця, „найважчий період в історії людства за останнє тисячоліття, оскільки він відображає всезагальну кризу, агонію індустріального суспільства і „пологові корчі” постіндустріального, яке, вийшовши з чрева цивілізації, що минає, є ще надто слабким, щоб справляти визначальний вплив на долю людства” [28]. За цих умов неминучі кризові ситуації і потрясіння в окремих країнах, цілих регіонах і в загальносвітовому масштабі. Вчені навіть не виключають можливості самознищення людської цивілізації. Усе залежить від того, чи зможе постіндустріальна цивілізація, не розпорошивши своїх зусиль, „залучити до сучасних процесів суспільного виробництва і відтворення, нагромадження багатства і розподілу його весь світ”, що стане основою для більш активного духовного життя людей, відкриє можливості для формування нових систем загальнолюдських цінностей і гуманізму [29]. Тим більше, що людству, як і всьому живому на планеті, властиве прагнення до виживання, яке й

полишає надію на подальше існування.

Література:

1. **Мартинов А. Ю.** Футурологічні сценарії глобальної перспективи // Нова парадигма: Альманах наукових праць.—Вип. 28.—Запоріжжя, 2002.— С. 152.
2. Див.: **Гулыга А. В.** Что такое постсовременность? // Вопросы философии. — 1988.- № 12. — С. 153.
3. Див.: **Философия культуры. Становление и развитие.** — Пб.: Лань, 1988. — С. 352.
4. **Лиотар Ж.-Ф.** Состояние постмодерна / Пер. с фр. Н. А. Шматко.— М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1988. — С. 10; **Философия культуры...**- С. 356.
5. **Кеннеди П.** Вступая в XXI век: Пер. с англ. / Предисл. В. Согрина.— М.: „Весь мир”, 1997. — С. 407.
6. **Соболь О. М.** Постмодерн і майбутнє філософії. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 65.
7. Див.: **Современная западная философия: Словарь / Сост.: Малахов В. С., Филатов В. П.**—М.: Политиздат, 1991.—С. 238.
8. **Милецкий В. П.** Российская модернизация: Предпосылки и перспективы эволюции социального государства. — СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1997. — С. 8.
9. Див.: **Постмодернизм и культура: Материалы „круглого стола” // Вопросы философии.**—1993. - № 3. — С. 16.
10. **Философия культуры...** - С. 353.
11. **Панарин А. С.** Политология. Учебник. — М.: Проспект, 1997. — С. 93.
12. **Затонский Д. В.** Модернизм и постмодернизм: Мысли об извечном коловращении изящных и неизящных искусств. — Харьков: Фолио; М.: ООО „Издательство АСТ”, 2000. — С. 136.
13. Там само. — С. 154 — 155.
14. **Пантин В. И.** Ритмы общественного развития и переход к постмодерну // Вопросы философии.—1998. - № 7. — С. 12.
15. **Честнов И. Л.** Правопонимание в эпоху постмодерна // Правоведение. — 2002. - № 2. — С. 6.
16. Там само. — С. 13 — 14.
17. **Панарин А. С.** Политология... - С. 93.
18. **Померанц Г.** Долгая дорога истории // Знамя.—1991. - № 11. — С. 183.
19. **Козловски П.** Культура постмодерна: общественно-культурные последствия техн. развития: Пер. с нем.—М.: Республика, 1997. — С. 34 — 36.
20. **Мартинов А. Ю.** Цит. праця. — С. 151.

21. **Панарин А. С.** Политология... – С. 102.
22. Див.: **Лиотар Ж.-Ф.** Цит. праця. — С. 146.
23. Див.: **Бауман З.** Спор о постмодернизме // Социологический журнал — 1994. - № 4. — С. 69 — 81.
24. **Инглхарт Р.** Постмодерн: Меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Политические исследования. — 1997. - № 4. — С. 9.
25. **Tauraine A.** Modernity and Cultural Specificities // Modernity and Identity/International Social Science Journal / November. 1988. P. 444.
26. „Зеркало недели”. — 17 декабря 1994 г.
27. **Горський В. С.** Україна на порозі планетарної цивілізації // Практична філософія. — 2001. - № 2. — С. 220.
28. **Яковец Ю. В.** История цивилизаций: Учеб. пособие для студентов вузов гуманитар. профиля. 2-е изд., перераб и доп.—М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1997. — С. 261.
29. Див.: **Антонович И. И.** После современности: Очерк цивилизации модернизма и постмодернизма. — Мн.: Беларуская навука, 1997. — С. 322.